

Entre vulnerables, absents i interseccionals. Una anàlisi de les polítiques d'igualtat centrals, d'Andalusia, Catalunya, Madrid i País Basc*

RAQUEL (LUCAS) PLATERO MÉNDEZ
Universidad Complutense de Madrid

Introducció

Sovint, la literatura¹ sobre les polítiques públiques d'igualtat a l'Estat espanyol i a les comunitats autònomes ha estat centrada en l'estudi històric del seu desenvolupament, disseny, anàlisi, implementació i avaluació; en algun problema públic específic (com la violència contra les dones, la participació política, la conciliació, etc.); en la relació amb el moviment feminista i de dones; en influències com l'uropeïtzació, les polítiques del *mainstreaming* de gènere, les unitats d'unitat i, fins i tot, la interseccionalitat. No obstant, en comptades ocasions s'ha estudiat com es concep la sexualitat. L'estudi de la sexualitat no normativa en les polítiques d'igualtat de gènere s'ha situat, sovint, en un segon terme, darrere d'altres qüestions considerades més importants (Platero, 2007; 2008a; 2008b). Aquesta manca d'anàlisi és resultat de les dinàmiques d'inclusió i exclusió, que reflecteixen tant els canvis socials com la diversa consideració que reben les desigualtats i els àmbits relacionats amb elles a l'agenda política (Platero, 2011). Creiem que la sexualitat de les dones sovint s'ha plantejat com un problema, més que no pas com un fet determinant i positiu de les seves vides.

En aquest article voldria analitzar com es tracta la sexualitat no normativa i la identitat de gènere a les polítiques d'igualtat, i la relació que estableixen amb el nou concepte utilitzat a les polítiques públiques de l'Estat espanyol i les comunitats autònomes, la *interseccionalitat*, entesa com a discriminació múltiple, tal i com estudiaré més endavant. Per fer-ho, he optat per estudiar les polítiques centrals i aquelles que es desenvolupen a Andalusia, Catalunya, Madrid i País Basc, en el període que va de 1999 fins el 2011. Com a primera premissa, entenc que els problemes que hi ha hagut en la implementació i la posada en pràctica del principi de *mainstreaming* són deguts a què no s'ha reconegut que la (des)igualtat de gènere pot interpretar-se de moltes maneres, i que, per tant, aquesta (des)igualtat pot plantejar-se molt diversament com a problema polític, tal com es va definir en el projecte de recerca MAGEEQ.² En aquest sentit, també em qüestiono si la igualtat de gènere està basada en la idea que les dones són, per definició, heterosexuales, i que la seva identitat de gènere ha de concordar amb l'assignació de sexe, determinada en el naixement. Per tant, en aquesta investigació, la meua tasca consisteix a realitzar una mirada sobre aquelles representacions discursives que estan relacionades amb la diversitat dels subjectes de les polítiques analitzades, fonamentalment, dones, enteses com a éssers sexuats. Seguint aquesta lògica, es parla d'absències, excepcions, vulnerabilitat i interseccionalitat.

Què és la interseccionalitat?

Actualment, hi ha un interès creixent per conèixer les diferents formes de discriminació i desigualtat que pateixen les dones. No es tracta, però, d'un interès que hagi aparegut ara, i que hagi generat un nou terme en la investigació, com és el d'interseccionalitat. De fet, ja fa dues dècades que s'estudien les relacions de poder entre les diferents formes de desigualtat, com, de fet, mostren els treballs d'autores i/o teòriques com Angela Davis, Alice Walker, Audre Lorde, Patricia Hill Collins, Barbara Smith, bell hooks, Cherrie Moraga o Avtar Brah, entre d'altres. Les seves aportacions s'han centrat, especialment, en les relacions recíproques que es donen entre les desigualtats i l'estudi crític de la raça, el gènere i la classe social. Així, per tant, des dels anys setanta i vuitanta es tracta d'explicar com funcionen les desigualtats i com generen discriminació, explorant el mode en què es conceptualitzen aquestes *interseccions*, com es teoritza sobre aquestes desigualtats, com dialoguen i es superposen, i com s'investiga el resultat d'aquesta situació de simultaneïtat. Alguns conceptes utilitzats són els d'*interseccionalitat*, *eixos de desigualtat*, *interdependència*, *discriminació múltiple*, *eixos superposats d'opressió*, etc.

Durant la segona onada del feminisme occidental, es van realitzar crítiques molt interessants que denunciaven la manca d'atenció a la discriminació de les dones, degut a la seva raça i sexualitat (De Lauretis, 2000: 72). També van ser destacades aquelles crítiques que se centraven en les diferències de classe, ètniques, lingüístiques i culturals, les diferències metodològiques, generacionals, geogràfiques, etc.; que, en realitat, reclamaven la conveniència que el feminisme dominant fos més autocrític (Eskalera karakola, 2004).

Si haguéssim de donar una definició pel terme *interseccionalitat*, diríem que s'utilitza per indicar com diferents fonts estructurals de desigualtat mantenen relacions recíproques. Es tracta d'un enfocament teòric que subratlla que el gènere, l'ètnia, la classe o la orientació sexual, entre d'altres categories socials, són construïdes i es troben, per tant, interrelacionades. No consisteix tant a enumerar i fer inventari de totes les desigualtats que es poden donar, com d'analitzar aquelles que són determinants en cada context. Aquest fet ens porta a explorar amb profunditat les categories que utilitzem en la investigació; a preguntar-nos per les relacions mútues entre aquestes categories socials, tant quan es conforme una possible forma d'exclusió estructural, com per generar estratègies úniques d'enfrontament i resistència. Això suposa fer un pas més enllà en allò que hem anomenat *dobla discriminació* (o triple, o quàdruple, etc.), com si es poguessin sumar els efectes exponencials de les relacions recíproques entre les diferents desigualtats. Es tracta d'una mirada complexa sobre les persones i sobre els efectes de les polítiques que contribueixen a posar en evidència les estratègies de poder, les normes socials naturalitzades, els efectes no previstos de l'activisme o de les polítiques públiques; i de donar veu a aquells/es que viuen als marges (Platero, 2011).

Històricament, es pot atribuir al grup feminista afroamericà «Combahee River Collective» l'estudi de la *simultaneïtat* de les desigualtats, exposat al manifest «A Black feminist Statement», de 1977. Allà, posaven en evidència que la discriminació i les estratègies de resistència de les dones negres estaven arrelades a les interrelacions de classe, gènere, raça i sexualitat. A finals dels vuitanta, Kimberlé Williams Crenshaw va popularitzar el terme *interseccionalitat*, subratllant la interacció de la raça i el gènere, i mostrant així com es configuren les experiències multidimensionals de les dones negres en l'àmbit laboral (Crenshaw, 1989: 139). Va destacar, especialment, la necessitat de tenir en compte

els diferents tipus de desigualtat i com aquests impliquen, a la vegada, àmbits diversos i simultanis. La seva perspectiva volia ser una proposta alternativa a les polítiques identitàries que, sovint, abordaven els problemes socials des d'un enfocament sectorial —*monofocal*, unitari o *Síndrome Y.M.C.A* (Platero, 2007b)—. Crenshaw va assenyalar que les polítiques identitàries solien ignorar i minimitzar les diferències intragrups, i no tractava tant proposar un paradigma globalitzador de les identitats (1994), sinó una mirada complexa que tenia en compte les estratègies de resistència i d'opressió de les dones. Va denunciar que ni el feminisme ni el moviment antiracista havien estat capaços d'afrontar les necessitats de les dones negres. De fet, la seva mirada interseccional —que s'ha utilitzat sovint a l'Estat espanyol i a les comunitats autònomes— té com a conseqüència que pensem més atenció a les polítiques dissenyades pels *col·lectius*, minories o *grups identitàris quasi-ètnics*,³ formats sobre la base d'una desigualtat individual, ja sigui el gènere, la sexualitat, la classe, la migració, etc.

En aquest sentit, les polítiques identitàries sobre la sexualitat han tingut un impacte positiu a l'Estat espanyol amb el reconeixement de drets per a parelles de fet en dotze comunitats autònomes des dels 90 (Andalusia, Aragó, Astúries, Catalunya, Balears, Canàries, Cantàbria, Extremadura, Madrid, Navarra, País Basc i València), el matrimoni entre persones del mateix sexe,⁴ i la possibilitat de fer el canvi de registre per persones del mateix sexe.⁵ Malgrat els canvis, aquestes polítiques identitàries tenen les seves limitacions, sobretot quan s'apliquen a situacions de persones amb una sexualitat no normativa les vides de les quals es poden entendre com a interseccionals. De fet, no existeixen gaires iniciatives a les polítiques públiques que tinguin una mirada interseccional sobre la sexualitat, on s'integri el gènere, l'edat, la diversitat funcional, etc. Aquest és el cas del Pla Interdepartamental per a la no discriminació de persones homosexuals i transsexuals de Catalunya (2006), un pla pioner que utilitza l'estratègia del *mainstreaming*, però en l'àmbit de la sexualitat en lloc del gènere i les polítiques d'igualtat, que s'estudien en aquest article.

Respecte a com es conceptualitza la interseccionalitat, existeix un gran debat intel·lectual sobre quina és l'aproximació teòrica més idònia. Actualment, l'expressió que s'utilitza més sovint és *eixos de desigualtat* com a problema estructural.⁶ Aquest enfocament posa èmfasi en les estructures socials, refusant les categories identitàries com a fonts d'anàlisi. Es pregunten com s'entrellacen les relacions de gènere i la sexualitat heteronormativa, la classe social i les configuracions sobre l'ètnia i el racisme, en la construcció estructural i institucional d'una societat i d'una economia, a nivell estatal i internacional. Ens porten a preguntar-nos què passa amb aquestes relacions quan es produeixen transformacions socials, polítiques i econòmiques.

Per altra banda, també s'ha proposat el terme *interdependència* (Dietze, 2001), entès no tant com la intersecció de desigualtats que es donen en una situació, sinó com una vivència de desigualtats que experimenta una persona. Des d'aquesta perspectiva, totes les categories són sempre interdependents. Les relacions que s'estableixen entre les desigualtats impliquen desplaçaments en la mateixa categoria, més que no pas com un fet aïllat o que s'afegeixi a d'altres categories. Finalment, l'últim concepte que menciono és el de *discriminació múltiple*, freqüentment utilitzat en el terreny del dret (veure, per exemple, Fredman, 2005). Aquest concepte també s'ha utilitzat en articles i documents clau de la Unió Europea, que contempen la inclusió de la orientació sexual i també, encara que amb un grau menor, la identitat de gènere, on destaca la normativa més rellevant de la no discriminació, com és la Directiva 2000/43, relativa a l'aplicació del principi d'igualtat de

tracte entre les persones, independentment del seu origen racial o ètnic; també la Directiva 2000/78, relativa a l'establiment d'un marc general per a la igualtat de tracte en la feina i l'ocupació. També es poden citar la Directiva 2002/73, la reforma de la Directiva 76/207, relativa a l'aplicació del principi d'igualtat de tracte entre homes i dones quant a l'accés a la feina, la formació i la promoció professionals i les condicions laborals, i la Directiva 2004/113, sobre l'aplicació del principi d'igualtat de tracte entre homes i dones en l'accés a béns, serveis i el seu subministrament. Aquestes directives han permès dur a terme la implementació de la no discriminació i, per aquesta raó, també la promoció de la legislació en aquest sentit. En el moment en què s'acaba d'escriure aquest article, tot just comença el seu camí parlamentari en un context de crisi econòmica i en la recta final de la segona legislatura de Rodríguez Zapatero.

Tanmateix, si seguim aquesta mateixa perspectiva històrica, és important recordar el treball de Patricia Hill Collins, una autora clau per entendre com la interseccionalitat passa de tenir un interès marginal a ésser un tema central als anys 90. Ella afirma que la discriminació està formada culturalment per patrons d'opressió que no només estan interrelacionats, sinó que, a més a més, són inseparables: alguns dels més rellevants són la raça, el gènere, la classe o l'ètnia (Collins, 2000: 42). Tot i així, hi ha altres treballs que entenen la interseccionalitat en un altre sentit, com per exemple el de Leslie MacCall (2005), que pot ser considerat un dels més rellevants. MacCall afirma que existeixen diferents maneres de teoritzar i aplicar una mirada interseccional o complexitats d'aquest tipus, que classifica en: anticategories, intracategories i intercategories. Bona part dels enfocaments tenen com a objectiu deconstruir o desmuntar les divisions entre categories o formes d'exclusió, que estan construïdes socialment. Per tant, l'única manera d'acabar amb la discriminació és abolir les mateixes categories que classifiquen i distingeixen les persones en grups. Aquest enfocament anticategòric promou la interseccionalitat com una mirada global que contribueixi a deconstruir aquelles categories que considerem bones i inqüestionables—idea que entronca amb les aportacions de la Teoria Queer o Postcolonial—. Segueixen tenint utilitat les categories d'heterosexual, homosexual, lesbiana, bisexual, transsexual, transgènere?

Una altra manera d'entendre la interseccionalitat podria estar basada en l'observació de les desigualtats que existeixen a la societat, delimitades per diferents categories que conformen diferents grups socials. Els nostres esforços s'haurien de dedicar, per tant, a documentar, mesurar i analitzar la desigualtat dins les múltiples dimensions que existeixen, observant els canvis. En aquest sentit, ens referim a l'atenció que posem en temes com, per exemple, les persones grans LGTB, l'abús escolar homofòbic, les persones migrants LGTB, les treballadores sexuals amb VIH, etc. Finalment, McCall enuncia una tercera classificació que es situa entre les dues (propostes) anteriors, a través de les quals critica les categories socials que s'utilitzen actualment, sense deixar de reconèixer, però, la importància que tenen per comprendre la societat i les seves relacions. L'èmfasi es situaria en aquelles persones que desdibuixen els límits d'aquestes categories, tant per comprendre moltes de les normes socials que donem per naturals com per entendre la complexitat de les vivències i la mobilització social i política. És rellevant parlar de les experiències de les persones trans, lesbianes o intersexuals per entendre la construcció social de la sexualitat?

Per altra banda, Ange Marie Hancock (2007) realitza un estudi sobre les desigualtats on diferencia tres de les formes més comunes en què s'han estudiat les relacions que es donen entre les diferents desigualtats, i que s'han concretat principalment en l'estudi del

gènere, de la raça i la classe social; és a dir, una perspectiva unitària, múltiple o interseccional. La *perspectiva unitària* (altres autores l'anomenen *monofocal* o *síndrome Y.M.C.A.*, o descriptiva de la diversitat dels subjectes) suposaria analitzar per separat cada desigualtat, de manera que cada categoria representaria una classificació estable, amb èmfasi en la relació amb altres categories. Això suposa reconèixer una forma estructural de discriminació que és rellevant a la nostra societat. Per exemple, el reconeixement, a través de lleis específiques, de la gran presència que hi ha de LGTBfobia. La *perspectiva múltiple* mostraria la importància de diverses categories de manera que totes serien considerades importants i independents. A diferència de les anteriors, la *perspectiva interseccional* suposaria observar les relacions recíproques que es donen entre les diferents desigualtats, és a dir: més d'una categoria té capacitat explicativa sobre la situació que s'analitza i implica, també, no prendre *a priori* les categories amb un sentit unívoc o les relacions mútues que aprehèn un significat específic en un entorn determinat.

El debat sobre la interseccionalitat no ha finalitzat i justament ara estem a punt de conèixer el futur de l'avantprojecte de la llei d'igualtat de tracte i no discriminació, amb l'aplicació de la directiva europea al respecte, com ja he comentat. Així, podria anticipar-se que en un futur pròxim hi haurà més interès, es generaran més debats i, fins i tot, més resistències, i també estudis que seguiran analitzant com es formen les desigualtats en les vides de les persones i quines respostes es donen des de les diferents instàncies socials.

La interseccionalitat a l'estat espanyol

Dins el context de l'Estat espanyol s'ha produït un desenvolupament considerable de les polítiques dirigides a grups minoritaris de la societat, considerats així per l'exclusió que han patit tradicionalment i pel difícil accés als centres de poder i presa de decisions, i no tant per la seva representació quantitativa. Aquestes polítiques responen, en paraules de María Bustelo (2009b: 536), a canvis com la incorporació de les dones al mercat laboral, l'entrada d'Espanya a la Unió Europea i el Fòrum Internacional, i a canvis socio-econòmics i demogràfics. Aquests canvis es tradueixen en un creixement ràpid de les polítiques d'igualtat, en comparació amb els nostres veïns europeus (Valiente, 1995; Bustelo, 2004), que ha contribuït a la falta de consolidació i, per tant, a la possibilitat del seu desmantellament en la situació actual de crisi, tot i significar un cost molt reduït dels pressupostos públics estatals (Osborne, 2009). A més, podria afirmar-se que les polítiques públiques de l'Estat espanyol aborden les desigualtats amb una perspectiva *monofocal*, o descriptiva de certa diversitat –o unitària, seguint la terminologia de Hancock–. Per tant, només es refereixen a la desigualtat de gènere i/o de les dones, la discapacitat, la família, la joventut i infància, persones grans, exclusió social, feina, etc. i sovint reben el nom de polítiques sectorials (Platero, 2007: 35).

Si ens fixem en la primera legislatura de J. L. Rodríguez Zapatero (2004-2008) podem trobar una atenció privilegiada a la igualtat de gènere amb la promoció de textos legislatius com la llei integral contra la violència de gènere 1/2004,⁷ la llei 39/2006 de dependència,⁸ la llei 3/2007 d'igualtat,⁹ etc. Però també a la sexualitat, amb la llei 13/2005, que permet el matrimoni entre persones del mateix sexe, i la llei 3/2007, que possibilita fer el canvi registral de nom per a persones transsexuals. Pel que fa a la discapacitat o diversitat funcional, trobem el canvi de nomenclatura de *minusvalidesa*, l'aprovació de la

llengua de signes com idioma oficial,¹⁰ el Pla d'Acció per les dones amb discapacitat de 2007, etc. (Platero, 2007b). També s'han de comptar la creació d'òrgans i estructures institucionals sobre la igualtat, com són la Secretaria General d'Igualtat, el Ministeri d'Igualtat –durant la segona legislatura del govern socialista–. L'any 2010, es tanca aquest ministeri amb el pretext de la crisi econòmica, promocionant alhora el Ministeri de Sanitat, Política Social i Igualtat.

Encara que l'Estat espanyol ha mostrat un creixement ràpid en polítiques i institucionalització de les polítiques d'igualtat de gènere i sobre la sexualitat, respecte el discurs sobre la interseccionalitat, en canvi, es desenvolupa molt lentament o, per dir-ho amb una expressió de María Bustelo (2009a, 2009b), es troba en un estadi embrionari. Les polítiques d'igualtat de gènere es van implantar amb la creació de l'Institut de la Mujer, el 1983, i ha costat molt incloure el tema de la sexualitat, sovint compresa com un problema, en les seves accions. No és fins la promoció de lleis i plans d'igualtat més recents, quan s'han començat a incorporar, paulatinament i de manera excepcional, la sexualitat no normativa, esmentant l'orientació sexual, i de manera més minoritària la identitat de gènere i la transsexualitat. Tot això es produeix utilitzant expressions com *discriminació múltiple* o *interseccionalitat*, tot i que sovint es limiten a llistar diferents tipus de discriminació i, només uns quants, se centren en les relacions recíproques entre aquestes discriminacions.

Així, es podria dir que les polítiques d'igualtat que s'han aprovat recentment (des de 2005, però sobretot entre 2007 i 2011), han integrat la perspectiva de la discriminació múltiple o la interseccionalitat; em refereixo a la promoció de polítiques *toves* com els plans d'igualtat, que solen tenir el format de plans estratègics d'igualtat. Aquests els trobem a nivell central, Andalusia, Aragó, Castella-La Manxa, Catalunya, Galícia¹¹ i País Basc. A Cantàbria, es tracta d'un pla específic sobre *mainstreaming*. Respecte a lleis més recents, aquelles que són inclusives són: a nivell central, la Llei Orgànica 3/2007; Llei andalusa d'igualtat 12/2007, la Llei asturiana 2/2011; Llei canària 1/2010; Llei 12/2010 de Castella-La Manxa; Llei 8/2011 d'Extremadura i la Llei basca 4/2005.

A l'àmbit acadèmic, existeix un interès cada cop més gran sobre la desigualtat múltiple,¹² així com a la societat civil, amb una nombrosa literatura gris i informes com els d'Amnistia Internacional, estudis fets des d'entitats LGTB sobre dones transsexuals que exerceixen la prostitució i vénen de l'estranger (Zaro, Rojas i Navazo, 2009) o persones musulmanes gais (Martín Rodenas i Villamil, 2007); o el treball fet pel moviment feminista des de finals dels setanta, centrant-se especialment en el col·lectiu de dones gitanes, dones amb discapacitat, migrants, mestresses de casa, vídues, etc.

Com es deia abans, la meua experiència és que habitualment aquestes polítiques no estan tenint en compte la complexitat de les vides de la ciutadania, simplificant les seves experiències al voltant de determinades desigualtats estructurals que són reconegudes i formen part de l'acció pública. De fet, no totes les desigualtats reben la mateixa atenció per part de les polítiques públiques ni compaginen en la seva anàlisi diferents formes de desigualtat, que es donen simultàniament. Així, el meu interès rau en les formes en què l'Estat i les seves polítiques autonòmiques reaccionen i reconeixen algunes formes per categoritzar i posar ordre en la ciutadania, articulant accions i mostrant una construcció determinada dels subjectes. Com veurem, alguns problemes públics tenen ressò mentre d'altres continuen inarticulats, invisibles o simplement absents de l'agenda política. De fet, la sexualitat apareix com un tema complex, i sens dubte, la sexualitat no normativa de les dones, encara ho és més.

Crenshaw (1994), al seu estudi sobre els diferents tipus d'interseccionalitat, va definir la interseccionalitat estructural com l'estudi de les experiències d'aquelles persones per les quals les desigualtats i les seves interseccions tenien conseqüències concretes a la quotidianitat de la ciutadania. A diferència d'aquesta, la interseccionalitat política s'oposaria a les estratègies polítiques, i a més, no convidaria a analitzar cadascuna d'aquestes àrees. Tot i així, Crenshaw no ofereix un model per a la comprensió de les estructures de dominació (Beisel i Kay, 2004). El meu interès se centrarà a fer una anàlisi de la interseccionalitat política, a partir de la qual estudio com es forma la identitat, el poder i la igualtat, contribuint així a consolidar certes expressions de la sexualitat no normativa com més (o menys) acceptables.

L'entrada de la sexualitat no normativa a les polítiques d'igualtat de gènere

Una manera de dedicar una atenció interseccional sobre la sexualitat i el gènere és fixar-nos també en quins plans i lleis inclouen la sexualitat no normativa de les dones i com. A l'hora de fer l'anàlisi, varem decidir estudiar les polítiques centrals, però també Andalusia, Catalunya, Madrid i País Basc per ser representatives del conjunt, tenir partits de diferent signe al govern, tenir moviments socials forts i tenir polítiques públiques d'igualtat emergents. Així, el seu estudi resultaria interessant per a les polítiques d'igualtat en el seu conjunt.

En general, són textos pioners que representen aquesta intersecció majoritàriament per la menció a la orientació sexual i el lesbianisme, la diversitat familiar i, de forma ocasional, la transsexualitat. Podem trobar aquestes incursions a les lleis basca 3/2005, central 3/2007 i andalusa 12/2007, als plans d'igualtat bascos 1999, 2006 i catalans 2005, 2008 i al pla estratègic d'Andalusia 2010-2013.

El pla pioner a l'hora de visibilitzar a les lesbianes fou el III Pla d'Acció Positiva per a les Dones d'Euskadi, que el 1999 assenyalava tota una sèrie de formes específiques d'exclusió social (més concretament, apareixen ressenyades a l'Àrea 1, «Drets de les Dones, drets humans», on el principal objectiu és la promoció dels drets de dones i homes, en una redacció similar a l'art. 14 de la Constitució) i que conté un discurs propi sobre la discriminació múltiple, enumerant les desigualtats. Es considerava en un sentit ampli els drets de les dones com una qüestió de drets humans i ciutadania, on l'orientació sexual és motiu d'exclusió social (remeto a l'objectiu 1 i les accions corresponents sobre sensibilització amb perspectiva de gènere en relació a la discriminació per orientació sexual; la promoció d'accions encaminades a eliminar actituds lesbofòbiques/ homofòbiques, etc.). Aquesta mirada inclusiva es manté als següents plans i lleis bascos, que assimilen l'orientació sexual a d'altres formes d'exclusió social com són la raça, el color, l'ètnia, la llengua, la religió, les opinions polítiques, les minories, el patrimoni, el naixement, la discapacitat, l'edat, entre altres condicions i circumstàncies socials i personals.

Catalunya segueix aquesta experiència pionera amb la inclusió de la sexualitat no normativa al V Pla d'Acció i Desenvolupament de polítiques per a Dones a Catalunya (2005-2007). Inclou l'Eix 3, sobre l'«Increment de la presència i la participació de les dones a tots els àmbits de la vida social, tenint en compte la seva diversitat». I així apareix l'«orientació sexual» (2005: 46) junt amb altres tipus de «diversitat identitària» similar. A més a més, paren especial atenció a les famílies homoparentals, per exemple a la

Taula resum dels textos analitzats. Polítiques d'igualtat i sexualitat no normativa

Localització de la política	Tipus de Text	Nom del text
Política Central	Pla d'igualtat Llei d'igualtat	Pla Estratègic d'Igualtat d'Oportunitats (2008-2011) Llei Orgànica 3/2007, de 22 de març per a la igualtat efectiva entre homes i dones
Andalusia	Llei d'igualtat Pla d'igualtat	Llei 12/2007, de 26 de novembre, per a la promoció de la igualtat de gènere a Andalusia I Pla Estratègic per a la Igualtat de Dones i Homes (2010-2013)
Catalunya	Pla d'igualtat Pla d'igualtat	V Pla d'Acció i Desenvolupament de polítiques per a les Dones a Catalunya (2005-2007) VI Pla de polítiques per a les dones de Catalunya (2008-2011)
Madrid	Pla d'igualtat	IV Pla d'Igualtat d'Oportunitats de Dones i Homes de la Comunitat de Madrid
País Basc	Pla d'igualtat Pla d'igualtat Llei d'igualtat	III Pla d'Acció Positiva per a les Dones d'Euskadi (1999) IV Pla per a la Igualtat de Dones i Homes a la CAPV (2006) Llei 4/2005, de 18 de febrer, per a la Igualtat de Dones i Homes al País Basc

mesura 5.1.7, que busca «impulsar el reconeixement al Registre Civil dels fills i filles de les dones soles i de les parelles lesbianes, sense que hi consti la figura paterna» (2005: 46).

De fet, en aquest mateix eix es recull tota una sèrie d'accions lligades a l'objectiu 5.9, «Recollir i donar resposta a les necessitats específiques de les dones que pateixen discriminació per raó d'opció sexual». Aquest apartat és innovador, al introduir accions concretes lligades a l'associacionisme, la cultura, les polítiques públiques i el *mainstreaming* i la salut (remeto a les mesures 5.9.1 a 5.9.7, veure pàgina 74). Menció especial mereix el «Programa per l'abordatge integral de les violències contra les dones», que s'annexa al Pla, i que diu:

Mesura 3.2.3. Incidir sobre els estereotips socials que es tenen sobre les dones maltractades (que són identificades com a marginals, dèbils, sense recursos, heterosexuales), per tal de fer emergir l'altra cara de la realitat (poden ser dones professionals, de totes les classes socials, independents i amb recursos, lesbianes, etc.). (2005: 105)

Mesura 4.2.6. Elaborar investigacions que impliquin el coneixement dels mecanismes de violència a les parelles lesbianes amb la finalitat de prendre mesures correctores adequades. (2005: 118)

És la primera vegada que es considera que la violència contra les dones és heterogènia, i de fet es denomina en plural, «violències contra les dones», i sobre tot, no es defineix exclusivament com a violència que s'infligeix únicament dins el marc de les relacions

heterosexuals. Aquesta atenció privilegiada a la violència apareix també al VI Pla de polítiques per a les dones de Catalunya (2008-2011). En aquest sentit és una novetat per al conjunt de les polítiques d'igualtat de les comunitats autònomes. A més a més, aquest pla es dirigeix a les dones —a diferència d'altres plans que s'autodenominen d'igualtat d'oportunitats—, inclús des del mateix nom, i està assenyalant l'alteritat amb accions concretes per a les dones migrades, discapacitades, gitanes, treballadores sexuals, recluses i ex recluses, etc. També hi ha accions per a les dones en tots els àmbits socials, ja siguin investigadores, docents, mares i associades, ONGs, etc.

D'una manera similar, el VI Pla de polítiques per a les dones de Catalunya (2008-2011) para atenció a la intersecció de gènere i sexualitat, amb accions ja presents al pla anterior, com són l'atenció a la diversitat familiar o a les lesbianes com a mares a qui cal garantir l'accés a la inseminació artificial a través de la revisió de protocols i criteris; el dret a la no discriminació a través de l'estudi dels mecanismes de discriminació; la investigació de la violència en parelles lèsbiques; el suport a la producció cultural de les organitzacions LGTB; i la introducció de l'estudi del lesbianisme a l'àmbit investigador de la universitat.

Si passem ara al I Pla Estratègic per a la Igualtat de Dones i Homes (2010-2013), veurem que és a l'àrea de Benestar Social on apareix un objectiu concret: «Combatir la múltiple discriminación y la exclusión social que sufren las mujeres», on s'articulen dotze objectius específics. Es refereix a les dones en exclusió social, en termes d'interseccionalitat: dones que es troben sense llar, a la presó, dones prostituïdes i dones amb problemes d'addicció, discriminades per la seva opció sexual i identitat de gènere, joves tutelades per la Junta d'Andalusia, dones migrants i minories ètniques, dones que resideixen en Zones amb Necessitats de Transformació Social, dones en qui conflueixin factors de múltiple discriminació com ara edat, discapacitat, exclusió, migració, minoria ètnica; en situació de precarietat econòmica, derivada de l'impagament de pensions compensatòries i alimentàries fixades per a elles i/o les seves filles i fills. És a dir, la sexualitat només apareix a l'objectiu 4.2, titulat «Sensibilización para avanzar en la eliminación de la discriminación por opción sexual e identidad de género», sense articular accions més concretes.

En el que sembla ja una tendència marcada pels textos bascos i catalans, la Llei Orgànica 3/2007, de 22 de març per a la Igualtat efectiva entre Dones i Homes inclou la orientació sexual al mateix nivell que altres formes de discriminació que han obtingut reconeixement, com són la diversitat ètnica, religiosa, funcional o d'edat, fonamentalment a l'àrea de protecció davant de l'assetjament laboral. És també rellevant que la orientació sexual s'inclogui, essent aquest fet una novetat respecte a tots els plans previs d'igualtat promoguts per l'Instituto de la Mujer.

Finalment, la Llei 12/2007, de 26 de novembre, per a la promoció de la Igualtat de Gènere a Andalusia fa tota una sèrie d'apostes pioneres dins l'àmbit de l'educació, on s'inclou l'atenció a «los grupos de mujeres en situación de múltiple discriminación», i on s'articula la «Promoción y el respeto a la libre orientación sexual, la educación sexual y el rechazo a todo tipo de violencia o agresión sexual» (remeto a l'art. 15, «Promoción de la igualdad de género en los centros educativos»). La sexualitat no normativa està present amb referències a la opció sexual i la transsexualitat, les noves formes de família, els drets de les parelles del mateix sexe en relació als permisos de paternitat, etc.

Cap I: Igualdad en la educación Art.15.2, letra f: Promover el respeto a la libre orientación sexual y el rechazo a todo tipo de violencia o agresión sexual. (11)

Cap III: Conciliación de la vida laboral, familiar y personal. Art. 36.2. Las Adm. públicas de Andalucía adoptarán medidas para garantizar la conciliación de la vida laboral, familiar y personal de mujeres y hombres, teniendo en cuenta los nuevos modelos de familia y la situación de las mujeres que viven en el medio rural. [...]

Art 40. Permiso de Paternidad. 2. Asimismo, se establecerá un permiso de las mismas características señaladas en el apartado anterior cuando progenitores adoptantes o acogedores tengan el mismo sexo, que disfrutará la persona a la que no le correspondiera el permiso por parto, adopción o acogimiento establecido con carácter general. (14)

Cap IV: Políticas de promoción y protección de la salud y del bienestar social. Sección 2.ª Políticas de bienestar social. Artículo 43. Igualdad en las políticas de bienestar social.

1. Los poderes públicos de Andalucía integrarán la perspectiva de género en el desarrollo de las políticas de bienestar social. En este sentido, se establecerán programas específicos para mujeres mayores, mujeres con discapacidad, en riesgo de exclusión social, o dirigidos a mujeres en situación de especial vulnerabilidad.
2. Igualmente, promoverán las acciones necesarias para eliminar la discriminación por opción sexual y transexualidad, garantizando la libertad de decisión individual. (15)

És important remarcar que aquest text legislatiu menciona la transsexualitat com una diversitat més de les persones a qui es dirigeixen les seves accions, que en general són les dones, tot i que la seva acció és limitada i no està al mateix nivell d'articulació que altres. En l'únic text, llevat d'aquest, on trobem una referència a la identitat de gènere és al Pla Estratègic d'Igualtat d'Andalusia; no obstant, es tracta d'una referència única que no inclou accions concretes i que està lligada al concepte d'interseccionalitat i discriminació múltiple a l'àrea de Benestar Social.

Anem ara a Madrid, on la política pública d'igualtat que hem analitzat (IV Pla d'Igualtat d'Oportunitats de Dones i Homes, 2006) mostra interès per la vulnerabilitat de les dones i la seva inclusió social, tot afirmant que existeixen col·lectius o tipologies de dones, la qual cosa ens porta a pensar en una classificació quasi-ètnica de les dones, com si es pogués atribuir una personalitat específica basada en les pràctiques en relació amb la identitat de gènere, la orientació sexual, el grup ètnic, etc. El terme *exclusió social* és especialment important i central dins la retòrica del text, que no només és especialment prolífic en l'ús de l'expressió referida a les dones, sinó que en fa argument clau de la seva redacció. Aquest èmfasi el trobem amb major intensitat a l'àrea 4, titulada «Área de derechos sociales, urbanismo, salud y bienestar», on s'afirma: «Asimismo, la atención social es necesaria para avanzar en la mejora de la calidad de vida de los colectivos más desfavorecidos. Especialmente debe dirigirse a mujeres en riesgo de exclusión social o en clara situación de necesidad» (54). En definitiva, aquesta ha resultat ser la política menys inclusiva amb la sexualitat i la discriminació múltiple.

Conclusions

A les polítiques públiques d'igualtat de gènere que hem analitzat a nivell central i de les comunitats autònomes d'Andalusia, Catalunya, Madrid i País Basc, hem trobat un interès creixent i concret per la diversitat de les dones i les possibles formes d'exclusió. De

manera explícita, aquestes polítiques d'igualtat mostren com les administracions públiques centrals i autonòmiques fan un pas cap a l'acció, assumint la seva responsabilitat en la tasca de compensació per les situacions de desavantatge i exclusió que viuen moltes dones. Es construeix el problema de la discriminació múltiple de les dones i la seva solució com una qüestió d'Estat, on la sexualitat és una forma més de la diversitat de les dones. A més a més, constatem com s'ha transformat la mirada sobre les dones que viuen discriminacions múltiples, des de concebre's com un problema privat o responsabilitat d'institucions civils o religioses fins a convertir-se en un problema públic de l'agenda de les polítiques d'igualtat. De fet, alguns d'aquests plans comencen a articular accions concretes sobre els homes, ampliant el seu radi d'intervenció.

No obstant això, a moltes de les polítiques que hem analitzat *gènere* i *dones* són sovint termes traduïts com a equivalents, i poques vegades es considera el gènere com una categoria relacional que a més a més inclou accions per als homes. No es problematitza el concepte *dona* o *dones* com a subjecte d'aquest feminisme d'Estat ni es planteja el fet que sovint funciona com una categoria social que exclou concretament moltes de les experiències de les dones que són considerades marginals. A més a més, si el gènere és la desigualtat principal que aborden aquestes polítiques, i si està interrelacionat amb altres desigualtats que generen situacions d'exclusió i vulnerabilitat social, crida l'atenció que no es planteji que el subjecte hegemònic també és un subjecte interseccional. És a dir, la interseccionalitat no només té lloc en termes d'exclusió social.

A les polítiques públiques d'igualtat de gènere ens trobem que la sexualitat és una qüestió absent de la seva agenda política. Aquest és el cas de la majoria de polítiques des dels anys 80, ja que no és fins el 1999 que apareix el primer pla que s'atreveix a incloure accions per a les lesbianes. Pel que fa la dècada dels 2000 i fins l'actualitat, quant més recents són les polítiques d'igualtat més probable és que s'abordi la discriminació múltiple i, amb ella, la orientació sexual. Sorgeixen resistències en molts d'aquets textos que acaben amb l'absència de la sexualitat i la sexualitat no normativa. En d'altres, la relació entre orientació sexual i gènere apareix sense articular, amb una mirada *monofocal* o merament descriptiva de la diversitat; o bé es presenten com categories d'efectes sumatius, de manera que no deixen lloc per a una lectura complexa i recíproca amb altres desigualtats, com són l'ètnia, l'edat, la llengua, la religió, etc.

Podem remarcar l'important avenç en direcció a anomenar i assenyalar la discriminació múltiple, a vegades utilitzant termes com *dobla discriminació* o *vulnerabilitat*; d'altres, de forma més transformadora, com a sinònim d'*interseccionalitat*. Aquesta tendència optimista ens situa a la possibilitat de conceptualitzar la desigualtat, les formes de resistència i l'exclusió social d'una manera més complexa, que facilita l'entrada de l'orientació sexual de la mà d'altres formes reconegudes d'exclusió social. Les polítiques d'igualtat d'Andalusia, el País Basc i Catalunya estan mostrant una permeabilitat amb les demandes i consultes amb la societat civil, i encarnen l'impacte de la consecució de drets civils sobre la sexualitat i el gènere a les polítiques centrals i autonòmiques. Mostren una mirada d'influència europea on es reconeixen desigualtats estructurals que han estat tradicionalment absents però que poden articular-se de manera complexa més enllà de les polítiques identitàries. Al mateix temps, podríem apuntar a cert mimetisme pel que fa al tipus de polítiques que es desenvolupen, optant per plans estratègics, lleis d'igualtat, lleis de violència o una combinació d'aquestes últimes.

Altres polítiques, com les analitzades a Andalusia, mostren interès per visibilitzar d'una manera innovadora la *dobla discriminació*, parant atenció a la opció sexual, als nous

models de família i a la transsexualitat, com és el cas de la Llei d'Igualtat andalusa. Al Pla Estratègic d'Igualtat d'Andalusia trobem una mirada global sobre la interseccionalitat a quasi tots els epígrafs, així com una articulació de dotze mesures a l'àrea de Benestar Social, que requeriran d'una major especificitat per poder afirmar que es tracta veritablement d'interseccionalitat i no només d'un mer llistat de desigualtats. En canvi, la política pública d'igualtat de Madrid que ha estat analitzada, si bé anomena la vulnerabilitat de les dones, ha esdevingut la menys inclusiva amb la sexualitat i la discriminació múltiple.

En resum, podríem reflexionar sobre el fet que, en un moment de crisi per a les polítiques d'igualtat i de desmantellament d'algunes institucions, plans i lleis a comunitats com Galícia, Madrid o Múrcia, com ha estat els anys 2010 i 2011, les polítiques recents d'Andalusia, Catalunya i el País Basc inclouen tant la interseccionalitat com la sexualitat no normativa, entesa majoritàriament com a lesbianisme, i excepcionalment com a transsexualitat. Estem assenyalant polítiques recents, de comunitats autònomes on existeixen governs que inclouen posicions progressistes i que tendeixen a afavorir la participació de la societat civil i dels moviments socials (Bustelo, 2009b). No obstant això, és també rellevant assenyalant el perill de cristal·litzar representacions discursives que reproduïx la mirada sobre la *dobla discriminació*, oferint certa mirada sobre la diversitat i impeding que es generi una veritable anàlisi de la interseccionalitat; que més enllà d'assimilar als que són diferents o estan exclosos, s'estiguin diagnosticant problemes estructurals que comporten tota una sèrie d'estratègies naturalitzades i transhistòriques que habitualment no es qüestionen.

Assumeixo que una mirada sobre la diversitat de les dones és positiva: reconèixer i incloure diferents formes d'exclusió a les polítiques públiques constitueix un exercici de ciutadania necessari. En aquest sentit, les polítiques públiques d'igualtat han d'entendre l'existència de situacions concretes de dones lesbianes, transsexuals i bisexuals, però també monoparentals, poliamoroses, etc. i la seva relació respecte l'edat i la classe social, l'ètnia, la religió, la llengua, l'accés a recursos, etc. Tot i que no tinc tan clar que hagi de ser necessàriament mitjançant l'acció d'anomenar-ho tot i a tothom. Aquest exercici d'anomenar-ho tot pot tenir efectes no desitjats.

Existeixen, a més a més, barreres concretes davant de la sexualitat no normativa de les dones, com per exemple, barreres a l'accés a la reproducció assistida de les dones lesbianes, que es manifesta, per exemple, a la comunitat autònoma d'Astúries i que va contra les lleis vigents en aquesta matèria.

A més a més, correm el risc de perpetuar la situació en la qual unes formes de discriminació reben atenció i d'altres no. Les dones transsexuals són dones de ple dret davant les polítiques d'igualtat? Per què no es menciona la bisexualitat? On són altres formes de sexualitat no normativa reflectides a les polítiques públiques, o a les polítiques d'igualtat de gènere? No és la sexualitat una manifestació pròpia de les dones des de que naixem? Encara que es produís la inclusió de les dones lesbianes a totes les polítiques d'igualtat, per exemple, podríem no estar actuant sobre la discriminació complexa que viuen les dones migrades que també tenen sexualitats no normatives. Amb aquesta mirada limitada sobre la sexualitat i la interseccionalitat, estaríem contribuint a generar polítiques d'igualtat que reproduïssin la desigualtat. És a dir, hi ha polítiques que poden estar reproduïnt allò que volen combatre al ignorar les jerarquies de poder que naturalitzen (Platero, 2007; Ferree, 2009).

D'altra banda, tampoc podem deixar de qüestionar-nos si incloure a les polítiques d'igualtat a lesbianes, bisexuals i transsexuals, així com altres formes de sexualitat no nor-

mativa, és suficient o si es tracte d'un objectiu modest en la tasca de transformació de la societat. Si ara mateix existeix un ampli consens en relació al dret a la no discriminació, que és rotundament necessari, és aquest el nostre horitzó desitjat de drets? Som capaços d'imaginar unes polítiques d'igualtat amb accions positives sobre la sexualitat no normativa? Ens toca viure un moment conservador de retrocés en les llibertats socials i retallades a l'acció pública, davant del qual hem de seguir sent capaços d'imaginar com volem que siguin les polítiques sobre el gènere i la sexualitat, tenint una visió crítica sobre les accions públiques.

Notes

- * Aquest article ha estat traduït per Noemí Acedo i Aina Pérez. Actualitza la investigació duta a terme pel grup de recerca responsable del projecte I+D+I 65/04, «Análisis de los marcos interpretativos de las políticas autonómicas de igualdad de género en España: un análisis comparado entre Andalucía, Cataluña, Madrid i País Vasco». Dirigit per Maria Bustelo, el grup està format per Silvia López, Emanuela Lombardo, Elin Peterson i Raquel Platero. El projecte comprèn l'estudi del període de 1999 a 2008. Una versió prèvia d'aquest article va ser presentada en el IX Congreso AECPA *Repensar la democracia: inclusión i diversidad*, celebrat a Màlaga el 25 de setembre de 2009.
1. Existeix una vasta literatura d'autores com Celia Valiente, María Bustelo, Judith Astelarra, Emanuela Lombardo, Alba Alonso, Isabel Diz, Marta Lois, Eva Martínez, Ainhoa Novo, Arantxa Elizondo i Neus Campillo, entre d'altres. Per consultar el treball d'expertes en matèria de gènere i política, existeix una xarxa accessible al web <www.generopolitica.org>. Per veure altres treballs especialitzats sobre els temes citats, es recomana la consulta de les següents referències, enumerades per matèries: avaluació (Bustelo, 2004); conciliació (Pazos, 2003; Valiente, 2003; Peterson, 2007 i 2009; Kvist i Peterson, 2010), violència de gènere (Bustelo, López i Platero, 2007; Lombardo i Bustelo, 2009; Osborne, 2009; López Rodríguez, 2011); participació política (Astelarra, 1990; 1994 i 2005; Elizondo *et al.*, 2005; Lombardo, 2007; Elizondo i Martínez, 2007), europeïtzació (Lombardo, 2004; Alonso, 2008); relació amb el moviment feminista (Valiente, 2004 i 2007; Ortals, 2007); *mainstreaming* de gènere (Alonso, 2010a, 2010b; Alonso, Lois i Diz, 2010; Martínez i Novo, 2002); interseccionalitat (Platero, 2007; Bustelo, 2009; Forrest i Platero, 2009).
 2. Projecte finançat pel V Programa Marco de Investigación de la Unión Europea, MAGEEQ (HPSE-CT-2002-00127) «Policy Frames and implementation problems: The Case of Gender Mainstreaming»/MAGEEQ (Mainstreaming Gender Equality), 2003-2005. Es recomana consultar el web <www.mageeq.net> i <<http://www.ucm.es/info/mageeq/inicio.htm>>. Investigació duta a terme per Maria Bustelo, Emanuela Lombardo, Elin Peterson, Raquel Platero, Petra Meier, Ilse van Lamoen, Jacintha van Beveren, Marjolein Paantjens, Birgit Sauer, Karin Tertinegg, Cornelia Klinger, Viola Zentai, Andrea Kriszan, Vlasta Jalusic y Majda Hrenzjak, Maro Pantelidou Maloutas i el seu equip.
 3. Sobre els grups quasi-ètnics, es recomana consultar Falquet (2002: 139), Seidman (1993: 111), Murray (1999) i Epstein (1990).
 4. Llei 13/2005, per la qual es modifica el Codi Civil en matèria del dret a contreure matrimoni, BOE del 2 de juliol del 2005, nº 157.
 5. Pla interdepartamental per a la no discriminació de les persones homosexuals i transsexuals.
 6. Remeto a Knapp (2005), Klinger i Knapp (2005), Yuval-Davis (2006), Ferree (2009), Degele i Winker (2009).
 7. Llei Orgànica 1/2004 de Mesures de Protecció Integral contra la violència de gènere. BOE, 29 de desembre del 2004, nº 313.
 8. Llei 39/2006 de promoció de l'Autonomia Personal i l'Atenció a les persones en situació de dependència. BOE, 15 de desembre del 2006, nº 299.
 9. Llei 3/2007, del 22 de març, per a la igualtat efectiva de les dones i els homes. BOE, 23 de març del 2007, nº 12611.
 10. Llei 27/2007, del 23 d'octubre, per la qual es reconeixen les llengües de signes espanyoles i es regulen

- els mitjans de suport a la comunicació de les persones sordes, amb discapacitat auditiva i sord-cegues. BOE, 24 d'octubre del 2007, nº 255.
11. La Institució d'Igualtat de Galícia, el Servei Galleg de promoció de la igualtat, van ser suprimits el 15 d'octubre del 2010.
 12. Per exemple, en autors com Iglesias (1998), Cristobal (2002), Romero Bachiller (2003a, 2003b, 2010a i 2010b), Romero Bachiller i García Dauder (2003), González Amago (2005), Villaamil Pérez (2005), Gimeno (2006), Rodríguez Martínez (2006), Susinos (2006), Platero (2007 i 2011), Vidarte (2007), Martín, Rodenas i Villamil (2008), Berna (2009 i 2010), López (2008b), Forrest, Platero (2008), Rey Martínez (2008), Bustelo (2009a i 2009b), Moya (2009), Berna (2010 i 2011), Lombardo i Verloo (2010), Toboso (2010), entre d'altres.

Bibliografia

- ALONSO, Alba (2010a), «El *mainstreaming* de género en las políticas científicas: ¿hacia una alianza multinivel», *Revista de Estudios Regionales*, 89: 118-139.
- (2010b), «Las políticas de igualdad en España: construyendo el liderazgo del nivel subnacional», *Administración & Desarrollo*, 38 (52): 57-69.
- , Isabel DIZ i Marta LOIS (2010), «La influencia de las políticas públicas de igualdad en la toma de decisiones: un análisis de los informes de impacto de género», *Revista Española de Ciencia Política*, 24: 107-136.
- ASTELARRA, Judith (2005), *Veinte años de Políticas de Igualdad*, València, Càtedra.
- (1994), *Les polítiques dels ajuntaments de Catalunya a favor de les dones*, Barcelona, Institut Català de la Dona.
- (1990), *Participación política de las mujeres*, Madrid, Siglo XXI.
- BEISEL, N. i T. KAY (2004), «Abortion, race and gender in nineteenth-century America», *American Sociological Review*, 69 (4): 498-518.
- BERNÁ, David (2011), «De muros y grietas. Análisis desde la raza, clase y género de la homosexualidad en los gitanos», *The Scientific Journal of Humanistic Studies*, Febrer, 4, Romania: 1-8.
- (2010), «Gitanos, Diversidad Sexual y Adolescencia», *Revista Estudios de Juventud*, 89, Ministerio de Igualdad: 187-200.
- BUSTELO, María (2004), *La evaluación de las políticas de género en España*, Madrid, La Catarata.
- (2009a), «The case of Spain: Good in gender policies, poor in intersectionality», *ECPR First European Conference on Politics and Gender*, Belfast, 21-23 Gener.
- (2009b), «Spain. Intersectionality faces a Strong Gender Norm», *International Journal of Feminist Politics*, 11 (4): 530-546.
- BUSTELO, María i Emanuela LOMBARDO (2007), *Las políticas de igualdad de género en España y Europa*, València, Càtedra.
- BUSTELO, María, Silvia LÓPEZ i Raquel PLATERO (2007), «La representación de la violencia contra las mujeres como un asunto de género y un problema público», María Bustelo i Emanuela Lombardo (eds.), *Las políticas de igualdad de género en España y Europa*, València, Càtedra: 67-96.
- COLLINS, Patricia Hill (2000), «Gender, Black Feminism, and Black Political Economy», *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 568: 41-53.
- COMBAHEE RIVER COLLECTIVE (1997¹⁹⁷⁷), «A black feminist statement», Cherry Moraga i Gloria Anzaldúa, *This Bridge Called My Back: Writings by Radical Women of Color*, Nova York, Kitchen Table, Women of Color Press: 210-218.

- CRENSHAW, Kimberlé (1989), «Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine», *Feminist Theory and Antiracist Politics*, University of Chicago Legal forum, Chicago: 139-167.
- (1994), «Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color», M. Fineman i R. Mykitiuk (eds.), *The Public Nature of Private Violence*, Routledge, Nova York: 93-118.
- CRISTÓBAL, Virginia, Joan PUJOL, Mª Carme RIU, Jordi SANZ i Helena TORRES (2002), *Indicadores de exclusión social de la mujer con discapacidad*, Barcelona, Associació Dones No Estàndards – Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales – Universitat Autònoma de Barcelona, <http://www.guiaviolenciadegenero.com/pdf/indicadores_exclusion_mujer_discap.pdf>
- DE LAURETIS, Teresa (2000), *Diferencias. Etapas de un camino a través del feminismo*, Madrid, Horas y horas.
- DEGELE, Nina i Gabriele WINKER (2006), *Intersektionalität als Mehrebenenanalyse*, <http://www.tu-harburg.de/agentec/winker/pdf/Intersektionalitaet_Mehrebenen.pdf>.
- DIETZE, Gabriele (2001), «Race Class Gender. Differenzen und Interdependenzen am Amerikanischen Beispiel», *Die Philosophin. Forum für feministische Theorie und Philosophie, Gender Studies und Interdisziplinarität*, (12) 13: 30-49.
- ELIZONDO LOPETEGUI, Arantxa i Èva MARTÍNEZ (2007), «La incorporación de las mujeres vascas a la política», *Revista Emakunde*, març: 8-11.
- ELIZONDO LOPETEGUI, Arantxa et. al. (2005), *Participación social y política de las mujeres y los hombres en Euskadi*, Instituto Vasco de la Mujer, Emakunde.
- EPSTEIN, Steven (1990), «Gay Politics, Ethnic Identity: The Limits of Social Constructionism», Edward STEIN (ed.), *Forms of Desire. Sexual Orientation and the Social Constructionist Controversy*, Londres, Routledge: 239-293.
- ESKALERA KARAKOLA (2004), «Prólogo: Diferentes diferencias y ciudadanías excluyentes: una revisión feminista», bell hooks et. al. (eds.), *Otras inapropiables. Feminismos desde las fronteras*, Madrid, Traficantes de Sueños: 9-32.
- FALQUET, Jules France (2002), «Lesbianismo», Helene Hitata, Francoise Laborie, Hélène Le Doaré i Danièle Senotier, *Diccionario Crítico Feminista*, Madrid, Síntesis: 139-145.
- FERREE, Myra Marx (2009), «Inequality, Intersectionality and the Politics of Discourse: Framing Feminist Alliances», Emanuela Lombardo, Petra Meier i Mieke Verloo (eds.), *The Discursive Politics of Gender Equality: Stretching, Bending and Policy-Making*, Londres, Routledge.
- FOREST, Maxime, Raquel PLATERO et. al. (2008), «Series of Quing STRIQ Intersectionality Country Reports: Spain», Viena, IWM, Octubre. [inèdit]
- FREDMAN, Sandra (2005), «Double Trouble. Multiple Discrimination and EU Law», *European Anti-Discrimination Law Review*, 2: 13-18.
- GIMENO, Beatriz (2006), «Orgullo contra prejuicio», VVAA, *Palabras de mujer*, Madrid, Fundación ONCE: 54-67.
- GONZÁLEZ AMAGO, Jesús (2005), *Reinventarse. La doble exclusión: vivir siendo homosexual y discapacitado*, Madrid, CERMI.
- HANCOCK, Ange Marie (2007), «When Multiplication Doesn't Equal Quick Addition: Examining Intersectionality as a Research Paradigm», *Perspectives on Politics*, 5 (1): 63-79.
- IGLESIAS, Marita (1998), *Informe sobre violencia y Discapacidad*, La Corunya, Asociación IES, <www.asoc-ies.org>.
- KLINGER, Cornelia i A. KNAPP GUDRUN (2005), «Achsen der Ungleichheit – Achsen der Differenz. Verhältnisbestimmungen von Klasse, Geschlecht, »Rasse«/ Ethnizität», *Transit. Eu-*

- ropäische Revue*, Institut für die Wissenschaften vom Menschen, 29, <http://www.iwm.at/index.php?option=com_content&task=view&id=232&Itemid=230>.
- KVIST, Elin i Elin PETERSON (2010), «What Has Gender Equality Got to Do with It? An Analysis of Policy Debates Surrounding Domestic Services in the Welfare States of Spain and Sweden», *Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 18 (3): 185-203.
- KNAPP, Gudrun A. (2005), «Race, Class, Gender. Reclaiming Baggage in Fast Travelling Theories», *European Journal of Women's Studies*, Vol. 12 (3): 249-265.
- LOMBARDO, Emanuela (2004), *La europeización de la política española de igualdad de género*, València, Tirant Lo Blanch.
- LOMBARDO, Emanuela i Maria BUSTELO (2009), «Promotion de l'égalité en Espagne: de la parité politique à la lutte contre les violences faites aux femmes», *Informations sociales*, 151: 118-126.
- i Mieke VERLOO (2010), «La interseccionalidad del género con otras desigualdades en la política de la Unión Europea», *Revista Española de Ciencia Política*, 23, juliol: 11-30.
- LÓPEZ, Silvia, Elin PETERSON, Amaia PÉREZ i Maria BUSTELO (2008), «Series of LARG Country Reports. Spain: Gender-Based Violence», Quing Project Report, Viena, IWM: sp.
- (2011), «¿Cuáles son los marcos interpretativos de la violencia de género en España? Un análisis constructivista», *Revista de la AECPA*, 25, març: 11-30.
- MARTÍNEZ HERNÁNDEZ, E. i A. NOVO (2002), «La Política Autonómica Para la Igualdad entre Mujeres y Hombres: un Análisis Desde las Relaciones Intergubernamentales», M. Grau Creus i A. Mateos (eds.), *Análisis de Políticas Públicas en España: Enfoque y Casos*, València, Tirant lo Blanch: 447-483.
- MARTÍN ROMERO, Lola, Manuel RODENAS PÉREZ i Fernando VILLAAMIL PÉREZ (2008), *Estudio sociológico y jurídico sobre homosexualidad y mundo islámico*, COGAM – Comunidad de Madrid, Consejería de Inmigración. <<http://trans.ilga.org/content/download/12033/71503/file/junio-2007-estudiocompleto-de-243-paginas-de-homosexualidad-y-mundo-islamico-en-madrid.pdf>>.
- MCCALL, Leslie (2005), «The Complexity of Intersectionality», *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 30 (3): 1771-1800.
- MOYA MAYA, Asunción (2009), «La sexualidad de las mujeres con discapacidad. Perfil de su doble discriminación», *Feminismols*, 13: 133-152.
- MURRAY, Stephan (1979), «The Institutional Elaboration of a Quasi-Ethnic Community», *International Review of Modern Sociology*, 9: 165-177.
- ORTBALS, Candice D. (2007), «Jumbled Women's Activism: Subnational And International Influences On Galician Equality Politics», *International Feminist Journal of Politics*, 9 (3): 359-378.
- OSBORNE, Raquel (2009), *Apuntes sobre violencia de género*, Barcelona, Bellaterra.
- PAZOS, María (2003), «Los 1200 euros: La política familiar y las mujeres», *Protección Social de las Mujeres*, Consejo de la Mujer de la Comunidad Autónoma de Madrid: sp.
- PETERSON, Elin (2009), «Género y Estado de bienestar en las políticas españolas», *Asparkía*, 20: 35-57.
- PLATERO, Raquel (L.) (2011), *Interseccionalidad y sexualidad* [títol provisional], Barcelona, Melusina. [en premsa]
- (2008a), «La diversidad de las mujeres: la opción sexual», E. Bodelón i M. de la Fuente (coords.), *Diccionari de dones i àmbit local. Mapa de recursos on-line*, Institut de Ciències Polítiques i Socials <<http://www.icps.cat/diccionari.asp>>.

- (2008b), «¿Queremos las lesbianas ser mujeres? Las lesbianas a los ojos del feminismo de Estado: representaciones y retos de las sexualidades no normativas», Raquel Platero (coord.), *Lesbianas. Discursos y representaciones*, Barcelona, Melusina: 173-190.
- (2007), «The limits of equality: the intersectionality of gender and sexuality in Spanish policy making», *Kvinder Køn & Forskning*, 1: 33-48.
- (2007b), «Entre la invisibilidad y la igualdad formal: perspectivas feministas ante la representación del lesbianismo en el matrimonio homosexual», Angie Simonis (ed.), *Cultura, Homosexualidad y Homofobia*, Vol II. Amazonia: retos de visibilidad lesbiana, Madrid, Laertes: 85-106.
- (2007c), «Mucho más que matrimonio. La representación de los problemas de lesbianas y gays en la agenda política española», María Bustelo i Emanuela Lombardo (eds.), *Las políticas de igualdad de género en España y Europa*, València, Càtedra: 131-159.
- REY MARTÍNEZ, Fernando (2008), «La discriminación múltiple, una realidad antigua, un concepto nuevo», *Revista española de derecho constitucional*, 28 (84): 251-283. <<http://www.oberaxe.es/files/datos/492a7ea083086/discriminacionmultiple.pdf>>
- RODRÍGUEZ MARTÍNEZ, Pilar (ed.) (2006), *Feminismos periféricos. Discutiendo las categorías de sexo, clase y raza (y etnicidad) con Floya Anthias*, Salobreña, Alhuila.
- ROMERO BACHILLER, Carmen (2003), «De diferencias, jerarquizaciones excluyentes y materialidades de lo cultural. Una aproximación a la precariedad desde el feminismo y la teoría queer», *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 21 (1): 33-66.
- (2003), «Los desplazamientos de la raza. De una invención política y la materialidad de sus efectos», *Revista Política y Sociedad*, Madrid, 40 (1): 111-128.
- (coord.) (2010a), «Discriminaciones diversas en las personas jóvenes», *Revista de Estudios de Juventud*, 89. *Monográfico Discriminaciones diversas en las personas jóvenes*.
- (2010b), «Indagando en la diversidad: un análisis de la polémica del hiyab desde el feminismo interseccional», *Revista de Estudios de Juventud*, 89: 15-38.
- i Silvia GARCÍA DAUDER (2003), «Saturaciones identitarias: De excesos, Materialidades, Significación y sus (in)visibilidades», *Clepsydra. Revista de estudios de género y teoría feminista de la Universidad de la Laguna*, (2): 37-56.
- SEIDMAN, Steven (1993), «Identity and Politics in a Postmodern Gay Culture: Some Historical and Conceptual Notes», Michael Warner (ed.), *Fear of a Queer Planet: Queer Politics and Social Theory*, Minneapolis, University of Minnesota Press: 105-142.
- SUSINOS RADA, Teresa (2006), «Mujeres (dis)capacitadas o la construcción de un yo deficitario e incompleto», Adelina Calvo Salvador, Marta García Lastra i Teresa Susinos (eds.), *Mujeres en la periferia. Algunos debates sobre género y exclusión social*, Barcelona, Icaria: 95-120.
- TOBOSO, Mario (2010): «Juventud y derechos humanos en el respeto a la diversidad funcional», *Revista de Estudios de Juventud*, 89: 201-220.
- VALIENTE, Celia (2004), «La política de la prostitución: El papel del movimiento de mujeres y los organismos de igualdad en España», *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 105: 103-32.
- VALIENTE, Celia (2007), «Are gender equality institutions the policy allies of the feminist movement? A contingent yes in the Spanish central state», *South European Society & Politics*, 12 (3): 315-34.
- (1995), «The Power of Persuasion. The Instituto de la Mujer in Spain», D. McBride Stetson i A. Mazur, *Comparative State Feminism*, Thousand Oaks, Sage: 221-236.
- (2003), «Central state child care policies in postauthoritarian Spain: Implications for gender and carework arrangements», *Gender & Society*, 17 (2): 287-92.

- VILLAAMIL PÉREZ, Fernando (2005), «Masculinidad, homofobia y clase. Un enfoque socioantropológico de la experiencia gay», *Revista de servicios sociales y política social*, 70: 9-38.
- VIDARTE, Paco (2007), *Ética Marica. Proclamas libertarias para una militancia LGTBQ*, Egales, Madrid.
- YUVAL-DAVIS, Nira (2006), «Intersectionality and Feminist Politics», *European Journal of Women's Studies*, 13 (3): 193-209.
- ZARO ROSADO, Iván, Daniela ROJAS CASTRO i Teresa NAVAZO FERNÁNDEZ (2009), *Trabajadoras Transexuales del Sexo: El Doble Estigma*, Fundación Triángulo. <http://www.fundaciontriangulo.org/documentacion/documentos/do001_02.pdf>.

